

CODI: 28505 FONTS CLÀSSIQUES PER A L'ESTUDI D'HISPÀNIA

Professor: Sebastià Giralt

Continguts

Aquesta assignatura és oferta com a optativa dins el Pla d'Estudis de la UAB per al Segon Cicle de la Llicenciatura de Filologia Clàssica, però també és d'interès per als estudiants d'Arqueologia i d'Història Antiga.

Hom estudiarà la presència de les civilitzacions fenícia, grega i romana a la Península Ibèrica i a les Illes Balears a partir de les notícies que ens en donen els autors clàssics. Els continguts teòrics seran treballats, per tant, en base a l'anàlisi i el comentari d'una selecció de passatges referits a aquesta matèria, els quals seran examinats en versió bilingüe.

Objectius

L'objectiu d'aquesta assignatura és que l'estudiant assoleixi uns coneixements generals sobre la història antiga d'Hispania mitjançant una lectura curosa i raonada de les fonts. En acabar el curs, ha de ser capaç, en primer lloc, de raonar les causes i d'exposar les conseqüències més importants de la presència fenícia, grega i romana a la Península i a les Illes; en segon lloc, ha de saber destriar els elements llegendaris i els històrics transmesos per les tradicions literàries i, també, ha de poder relacionar les informacions de les fonts literàries i les arqueològiques; finalment, ha de ser capaç de situar en el temps els principals autors antics que ens serveixen de font per a l'estudi de la història de la Península Ibèrica, així com conèixer-ne les obres principals i les circumstàncies en què les van produir.

Temari:

1. COLONITZACIONS (SEGLES VIII-III a.C.)

1.1 Colonització fenícia. Les tradicions clàssiques referents a l'Extrem Occident. Motius i desenvolupament de la colonització fenícia. Gadir. Ebusus.

1. 2. Colonització grega.

1.2.1. Empòrion. Anàlisi de les dades d'Estrabó, el paper comercial d'Empòrion, el problema de la polis emporitana i les relacions gregues amb les poblacions indígenes.

1.2.2. Roda (Roses).

1.2.3. Presència grega a les costes orientals i meridionals de la Península: Mènace (*Mainake*) i Hemeroscòpion.

1.2.4. El *Periple* d'Aviè: colonització fenícia i grega a l'*Ora maritima* d'Aviè.

2. CONQUESTA I COLONITZACIÓ ROMANA (SEGLES III-I a.C.)

2.1. Marc històric. Els tractats Roma-Cartago del 348 al 226 aC. Causes de la Segona Guerra Púnica: el tractat de l' Ebre entre Roma i Cartago del 226 aC i la destrucció de Sagunt.

2.2. Les ciutats: els primers assentaments romans i romanoindígenes a la Península Ibèrica: conquesta, assentament i fundació.

2.2.1. Conquesta: Sagunt i Cartago Nova.

2.2.2. Assentament: Tàrraco, Empúries i Carteia

2.2.3. Fundació: Itàlica, Gracurris, Còrduba, València, Palma i Pol·lència.

2.3. Aspectes jurídics i socials de la romanització i de l'assentament dels itàlics.

2.4. Colonitzacions d'època de Cèsar i d'August (Augusta Emèrita, Bàrcino...).

Avaluació

Hom realitzarà una prova final en què haurà de respondre diverses preguntes de selecció i fer els comentaris d'un o més texts en edició bilingüe i d'un mapa; aquesta prova suposarà un 75% de la nota final. Els treballs encomanats a classe (comentaris, activitats individuals i col·laboratives), l'assistència i participació tant a classe com a les sortides de camp previstes, representaran l'altre 25%.

L'assistència a les sortides de camp que s'especifiquen a continuació, a l'apartat dedicat a la tutoria integrada, són obligatòries per tal d'aprovar l'assignatura.

Tutoria integrada

Les activitats de tutoria integrada es concentraran en pràctiques de camp consistents en la visita d'alguna de les ciutats estudiades com a objecte de la colonització antiga.

El programa d'aquestes sortides és el següent:

1. Visita a Empúries (Empòrion-colònia grega i *Emporiae*-ciutat romana) i Ullastret (*oppidum* ibèric) o CASC de Girona. Duració: un dia.

2. Visita a Tarragona (Tarraco-colònia romana, capital de la Hispania Citerior): Museu Arqueològic, muralles, circ, fòrum colonial, amfiteatre. Duració: un dia.

3. Visita a Barcelona (Barcino-colònia romana): Museu d'Història de la Ciutat, muralles, temple, necròpolis de la plaça de la Vila de Madrid, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Gabinet Numismàtic de Catalunya. Duració: dos dies.

NOTA: Alguna d'aquestes sortides pot ser substituïda per una d'equivalent (per exemple Sagunt, Badalona), si així ho aconsellen les circumstàncies.

Bibliografia

a) Reculls de fonts clàssiques referides a la península ibèrica

Les fonts d'Hispania van ser recollides a les *Fontes Hispaniae Antiquae* (1922-1987) per A. SCHULTEN, P. BOSCH GIMPERA i L. PERICOT en nou volums, que comprenen des del 500 a.C. fins a l'època visigoda i bizantina. La publicació del volum VII, dedicat a la fase final de la República a Hispania, es va endarrerir i va veure la llum el 1987. La necessitat de revisar aquesta obra de conjunt ha donat lloc al projecte dels *Testimonia Hispaniae Antiqua*, editada fonamentalment per J. MANGAS i D. PLÁCIDO a càrrec de la Fundación de estudios romanos (Editorial Complutense, Madrid). D'aquesta col·lecció se n'han publicat quatre volums: I: *Avieno* (1994); II A: *La península ibérica en los autores griegos: de Homero a Platón* (1998); II B: *La península ibérica prerromana de Éforo a Eustacio* (1999); III: *Medio físico y recursos naturales de la Península Ibérica en la antigüedad* (2003).

- A. BALIL, G. DELIBES (ed.), *Nueva historia de España en sus textos. Prehistoria y edad antigua*, Santiago de Compostela 1976.
- C. BLANES, J. BONET, A. FONT, J. ROSSELLÓ, A. M. ROSSELLÓ (ed.), *Les Illes a les fonts clàssiques*, Palma 1990.
- M.H. CRAWFORD (ed.), *Roman Statutes*, Londres 1996.
- F. JACQUES (ed.), *Les cités de l'Occident romain du Ier siècle avant J.-C. au VIe siècle après J. -C. Documents traduits et commentés*, París 1990.
- J. MANGAS, D. PLÁCIDO et alii, *Testimonia Hispaniae Antiqua*, 4 vols., Madrid 1994--.
- C. MARTÍNEZ LÓPEZ, F. MUÑOZ MUÑOZ (ed.), *Fuentes para la historia de España Antigua*, Granada 1982.
- M.A. RABANAL (ed.), *Textos de España Antigua. Selección y comentarios*, Lleó 1989.
- A. SCHULTEN, P. BOSCH GIMPERA, L. PERICOT (ed.), *Fontes Hispaniae Antiquae*, 9 vols., Barcelona, 1922-1987.
- M. TUÑÓN DE LARA (ed.), *Historia de España*, Vol. II: Textos y documentos de historia antigua, media y moderna hasta el s. XVII, Barcelona 1983.
- P. VILLALBA (ed.), *Orígens dels Països Catalans en els clàssics grecs i llatins*, Barcelona 1984.

b) La Península Ibèrica i les Illes en l'antiguitat

- G. CRUZ ANDREOTTI, P. LE ROUX, P. MORET (eds.), *La invención de una geografía de la Península Ibérica. I. La época republicana*. Málaga - Madrid, Diputación Provincial de Málaga - Casa de Velázquez, 2006.
- G. CRUZ ANDREOTTI, P. LE ROUX, P. MORET (eds.), *La invención de una geografía de la Península Ibérica. II. La época imperial*. Málaga - Madrid, Diputación Provincial de Málaga - Casa de Velázquez, 2007.
- G. CRUZ ANDREOTTI (coord), *Estrabón e Iberia: Nuevas perspectivas de estudio*, Màlaga, Universidad de Málaga, 1999.
- F. J. GÓMEZ ESPELOSÍN, A. PÉREZ LARGACHA, M. VALLEJO, *La imagen de España en la antigüedad clásica*, Madrid, Gredos, 1995.

- F. J. GÓMEZ ESPELOSÍN, A. GUZMÁN, I. GUZMÁN, *Iberia: mito y memoria*, Madrid, Alianza, 2007.
- F. J. GONZÁLEZ PONCE, *Avieno y el Periplo*, Écija, Editorial Gráficas Sol, 1995.
- F. GRACIA (coord.), *De Iberia a Hispania*, Barcelona, Ariel, 2008.
- V. M. GUERRERO (dir.), *Història de les Illes Balears, 1: De la prehistòria i l'antiguitat al món islàmic*, Barcelona, Edicions 62, 2004.

c) Colonització fenícia

- AA. DD. *Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la península Ibérica*. I-III. Madrid, Museo Arqueológico Nacional, 1994.
- J. ALVAR, *La navegación prerromana en la Península Ibérica: colonizadores e indígenas*, Madrid, 1981.
- J. ALVAR EZQUERRA, "Tartessos-ciudad = Cádiz. Apuntes para una posible identificación", *Anejos de Gerión*, II, 1989, 295-305.
- J. ALVAR EZQUERRA, "La caída de Tiro y sus repercusiones en el Mediterráneo", *V Jornadas de Arqueología fenicio-púnica*, Eivissa, 1990.
- M. ÁLVAREZ MARTÍ-AGUILAR, *Tarteso. La construcción de un mito en la historiografía espanyola*, Màlaga, Diputació de Màlaga, 2005.
- M. E. AUBET, *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*, Barcelona, Ed. Crítica 1997 (reimpressió de la 2a edició ampliada i actualitzada feta el 1994).
- G. BUNNENS, *L'Expansion phénicienne en Méditerranée: essai d'interprétation fondé sur une analyse des traditions littéraires*, Bruxelles, Institut historique belge de Rome, 1979.
- G. BUNNENS, "La distinction entre phéniciens et puniques chez les auteurs classiques", *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*. Roma, 1979, Roma, 1983, I, 234-237.
- S. FRANKENSTEIN, *Arqueología del colonialismo. El impacto fenicio y griego en el sur de la Península Ibérica y el suroeste de Alemania*, Barcelona, Crítica, 1997.
- E. C. GONZÁLEZ WAGNER, *Fenicios y cartagineses en la Península Ibérica*, Madrid, 1983.
- J.L. LÓPEZ CASTRO, *Hispania poena. Los fenicios en la Hispania romana 206 aC-96 dC*, Barcelona, Crítica, 1995.
- J. L. LÓPEZ CASTRO, B. MORA, "Malaka y las ciudades fenicias en el occidente mediterráneo: siglos VI a.C.-I d.C", *Mainake*, 24, 2002, 181-214.
- G. del OLMO, M.E. AUBET, (ed.) *Los fenicios en la Península Ibérica*, I-II, Sabadell, 1986.
- M.J. PENA, "Avieno y las costas de Cataluña y Levante, I. *Tyrichae*: **Tyrikaí*, ¿"La Tiria"?", *Faventia* 11/2, 1989, 9-21.
- M. TARRADELL, M. FONT, *Eivissa cartaginesa*, Barcelona, Curial, 1975.
- J. R. TORRES (coord.), "Fenicis i púnics als Països Catalans" (dossier), *Fonaments*, 12, 2005.
- J. VIVES-FERRÁNDIZ SÁNCHEZ, *Negociando encuentros. Situaciones coloniales e intercambios en la Costa Oriental de la Península Ibérica (s. VIII-IV aC)*, Barcelona, Editorial Bellaterra (Universitat Pompeu Fabra), 2006.

d) Colonització grega

- AA. DD. *I Greci in Occidente*, Venecia, Palazzo Grassi 1996.
- AA. DD. *Els grecs a Ibèria. Seguint les passes d'Hèracles*, Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2000.
- X. AGUELO, X. NIETO, C. MORHANGE, A. REVILL, E. RIZZO, G. VIVAR, "La fachada marítima de Ampurias: estudios geofísicos y datos arqueológicos", *Empúries* 54, 2005, pp. 71-102.
- M. ALMAGRO GORBEA, "La colonización focense en la Península Ibérica. Estado actual de la cuestión", *I. Focei dall' Anatolia all'Oceano. PP*, 37, 1982, 432-444.
- M. ALMAGRO GORBEA, "Contatti e influenze artistiche: l'Iberia". *Atti del XXIX Convegno di Studi sulla Magna Grecia: La Magna Grecia e il lontano Occidente*. Tarento, 1990, 329-356.
- J. ALMIRALL. "Acuñaciones greco-hispanas de Rhode e imitaciones bárbaras". *Acta numismática*, I, 1971, 25 ss.
- J. M. ALONSO NÚÑEZ, "Les notices sur la Péninsule Ibérique chez Asclepiade de Myrthea", *AC*, 47.1, 1978, 176-183.
- J. M. ALONSO NÚÑEZ, "Les informations de Poseidonius sur la Péninsule Ibérique", *L'Antiquité Classique*, 48, 1979, 639-646.
- J. M. ALONSO NÚÑEZ, "Les renseignements sur la Péninsule Ibérique d' Artemidore d' Éphèse", *L'Antiquité Classique*, 49.1-2, 1980, 255-259.
- J. M. ALONSO NÚÑEZ, "Das Bild der iberischen Halbinsel bei Polybios", *L'Antiquité Classique*, 1985, 54, 259-266.
- J. M. ALONSO NÚÑEZ, "Herodotus on the Far-West", *L'Antiquité Classique*, 56, 1987, 243-249.
- V. ALONSO TRONCOSO, "La expansión griega por el Mediterráneo", *Historias del Viejo Mundo: El genio de Grecia, Historia* 16, Madrid, 1988, 10-13.
- V. ALONSO TRONCOSO, *El comercio griego arcaico. Historiografía de las cuatro últimas décadas: 1954-1993*, La Coruña, 1994.
- J. ALVAR EZQUERRA, *La navegación prerromana en la Península Ibérica. Colonizadores e indígenas* (T.D.), Madrid, 1981.
- J. ALVAR EZQUERRA, "Los medios de navegación de los colonizadores griegos", *AEspA*, 52, 1979, 67-87.
- J. AMORÓS, "Monedas griegas y derivadas en Hispania", *Congreso Internacional de Numismática*, Roma, 1961.
- AA. DD. *Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la península Ibérica*. I-III, Madrid, Museo Arqueológico Nacional, 1994.
- AA. DD. *Esculapi, el retorn del déu*, Barcelona 2007.
- J. BOARDMAN, *Los griegos en ultramar: comercio y expansión colonial antes de la era clásica*, Alianza Universidad, Madrid, 1975 (original en anglès: 1965, 1973).
- L. BUSCATÓ, *La colònia grega de Rhode*, Brau Edicions, Col·lecció Papers de Recerca, 4, Ajuntament de Roses, 1999.
- M. CASEVITZ, *Le vocabulaire de la colonisation en grec ancien*, París, 1985.
- P. CABRERA, R. OLMOS, E. SANMARTÍ, (coord.) *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad. Simposio Internacional. Ampurias, 3-5 abril 1991*, Huelva, 1994, *Huelva arqueológica*, XIII, 1-2.

- P. CABRERA BONET – C. SÁNCHEZ FERNÁNDEZ (ed.), *Els grecs a Ibèria. Seguint les passes d'Hèracles*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2000.
- T. CARRERAS – A. MARTÍN, *La Colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2006.
- A. DOMÍNGUEZ MONEDERO, “Los griegos de Occidente y sus diferentes modos de contacto con la poblaciones indígenas. II. El momento de la fundación de la colonia”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, Universidad Autónoma de Madrid 18, 1991, pàg. 149-177.
- A. DOMÍNGUEZ MONEDERO, “La colonización y el comercio griego en la Península Ibérica”, *Hispania Antigua* 17, 1993, pàg. 469-486.
- A. DOMÍNGUEZ MONEDERO, *Los griegos en la Península Ibérica*, Madrid, Arco Libros, 1996.
- J. FERNÁNDEZ JURADO, J. *La presencia griega arcaica en Huelva*, Huelva, 1984.
- J. FERNÁNDEZ JURADO, J. “Fenicios y griegos en Huelva”, *Homenaje a Luis Siret*, Sevilla, 1986, pàg. 562-574.
- F. J. FERNÁNDEZ NIETO, “La colonización griega. Los griegos en España”, *Historia de España Antigua. I. Protohistoria*, Madrid, 1980, pàg. 521-580.
- F. J. FERNÁNDEZ NIETO, “Hemeroskopeion=Thynnioskopeion: el final de un problema histórico mal enfocado”, *Mainake*, 24, 2002, 231-255.
- F. J. GÓMEZ ESPELOSÍN, “El mundo griego de ultramar”, *Historia de Grecia Antigua*, Madrid, Akal, 2001, 93-109.
- P. JACOB, “Notes sur la toponymie grecque de la côte méditerranéenne de l'Espagne antique”, *Ktèma* 10, 1989, pàg. 247-271.
- F. LÓPEZ PARDO, *El empeño de Heracles. (La exploración del Atlántico en la Antigüedad)*. Madrid, Arco-Libros, 2000, *Cuadernos de Historia*, nº 73.
- R. MARCET, E. SANMARTÍ, *Empúries*, Barcelona, 1989.
- R. OLMOS, R. “La cerámica griega en el Sur de la Península Ibérica. La aportación de Huelva”, *Parola del Passato*, 37, 1982, pàg. 393-406.
- R. OLMOS, R. “Los griegos en Tarteso: replanteamiento arqueológico-histórico del problema”, *Homenaje a Luis Siret*, Sevilla, 1986, pàg. 584-595.
- R. OLMOS, “Los recientes hallazgos griegos de Málaga en su enmarque del Sur peninsular”, *Archivo español de arqueología*, 61, 1988, 157-158, 222-225.
- M.J. PENA, “Le problème de la supposée ville indigène à cité d'Emporion. Nouvelles hypothèses”, *DHA* 11, 1985, 69-83.
- M.J. PENA, “Avieno y las costas de Catalunya y Levante, II. Hemeroskopeion-Dianium”, *Faventia* 15/1, 1993, 61-77.
- M.J. PENA, “Les cultes d'Emporion”, A. HERMARY, H. TRÉZINY (ed.), *Les Cultes des cités phocéennes. Actes du colloque international Aix-en-Provence/Marseille 4–5 juin 1999*, Aix-en-Provence, Édisud, 2000, 59-68.
- M.J. PENA, “La iconografía monetaria de Ártemis-Diana, de las dracmas griegas a los denarios romanos”, *Moneda, cultes i ritus: X Curs d'Història monetària d'Hispania* (23 i 24 de novembre de 2006), Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), 2006, 9-29.
- P. ROUILLARD, i M. C. VILLANUEVA, (Coord.) *Grecs et Ibères au IVe siècle avant Jésus-Christ. Commerce et Iconographie. Bordeaux, 16-17-18 décembre 1986*, París, 1989.
- P. ROUILLARD, *Les grecs et la Péninsule Ibérique du VIIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*, París, 1991.

- P. ROUILLARD, *L'Emporion*, París, 1993.
- J. RUIZ DE ARBULO, "Santuarios y fortalezas: cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a *Emporion* y *Rhode* (S VI-I A.C.)", *Cuadernos de prehistoria y arqueología*, 28-29, 2002-2003, 161-202.
- J. RUIZ DE ARBULO, "Emporion, ciudad y territorio (s. VI-I a. C.): algunas reflexiones preliminares", *Revista d'arqueologia de Ponent*, 2, 1992, 59-74.
- J. RUIZ DE ARBULO, "Emporion y Rhode: dos asentamientos portuarios en el Golfo de Roses", *Arqueología espacial*, 4, 1984, 15-140.
- R. A. SANTIAGO, "Enigmas en torno a Saguntum y Rhoda", *Faventia*, 16.2, 1994, 51-64.
- R. A. SANTIAGO, "El texto de Estrabón en torno a *Emporion* a la luz de los nuevos descubrimientos arqueológicos y epigráficos", *Emerita*, 62, 1994, 61-74.
- R. A. SANTIAGO, "En torno a los nombres antiguos de Sagunto", *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 23, 1990, 123-140.
- R. A. SANTIAGO, M. GARDEÑES, "Interacción de poblaciones en la antigua Grecia: algunos ejemplos de especial interés para el derecho internacional privado", *Faventia*, 24.1, 2002, 7-36.
- R. A. SANTIAGO, "Las láminas de plomo de Ampurias y Pech Maho revisitadas", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 144 (2003), pp. 167-172.
- E. SANMARTÍ, R. A. SANTIAGO, "La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique", *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 21 (1988), pp. 3-17.

e) Conquesta i colonització romana

- AA. DD. *Roma a Catalunya*, Barcelona, Institut Català d'Estudis Mediterranis, 1992.
- AA. DD. *III Congrès d'història de Barcelona. 20, 21 i 22 d'octubre de 1993*. Ajuntament de Barcelona, 1994.
- AA. DD. *Hispania romana. Da terra di conquista a provincia dell'Impero*. Roma, 22 settembre-23 novembre 1997.
- AA. DD. *Hispania. El legado de Roma. Catálogo de la exposición "En el año de Trajano"*. Saragossa, setembre-novembre 1998.
- AA. DD. *Tàrraco, porta de Roma*. Catàleg de l'exposició. Barcelona, Fundació "la Caixa", 2001.
- X. AQUILUÉ et alii, *Tàrraco, guia arqueològica*, Tarragona 1991.
- X. AQUILUÉ, *Jardins d'Empúries: la jardineria en època romana*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2005.
- X. AQUILUÉ; J. MONTURIOL, (coord.). *Forum Emporiae MMIV. El fòrum romà d'Empúries, 2004 anys d'història*, Ajuntament de l'Escala – Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. Girona, 2004.
- A. BALIL, *Colonia Iulia Augusta Paterna Faventia Barcino*. CSIC, Bibliotheca Archaeologica IV. Madrid, 1964.
- J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, (dir.). *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*. Museu d'Història de la Ciutat, Ajuntament de Barcelona. Barcelona, 2001.

- H. BONET, R. ALBIACH, M. GOZALBES, (coords.). *Romans i visigots a les terres valencianes*. Museu de Prehistòria i de les Cultures Valencianes / Diputació de València. València, 2003.
- E. CONDE GUERRI, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación literaria (Inicios-Julioclaudios)*. Serie La Ciudad Romana de Carthago Nova: fuentes y materiales para su estudio. Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones. Murcia. 2003.
- L. A. CURCHIN, *Roman Spain. Conquest and assimilation*, Londres, 1991.
- E. GABBA, *Esercito e società nella tarda Repubblica romana*, Florència, 1973.
- H. GALSTERER, *Untersuchungen zur römischen Stadtewesen auf der Iberischen Halbinsel*, Berlín, 1971.
- A. IBÁÑEZ CASTRO, *Córdoba hispano-romana*. Colección de Estudios Cordobeses, 28. Diputación de Córdoba, Servicio de Publicaciones. Córdoba, 1983.
- R. C. KNAPP, *Aspects of the Roman experience in Iberia, 206-100 B.C.*, Valladolid, 1977.
- P. LE ROUX, *Romanos en España. Ciudades y política en las provincias*, Barcelona, Ediciones Bellaterra, 2006.
- R. MAR, J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*, Sabadell, 1993.
- A. MARÍN, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada, 1988.
- J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ, *La campaña de Catón en Hispania*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1992 (reedició d'un original de l'any 1974).
- MELCHOR GIL, E. – MELLADO RODRÍGUEZ, J. – RODRÍGUEZ-NEILA, J.F. (Eds.). *Julio César y Corduba: tiempo y espacio en la campaña de Munda (49-45 aC)*. Actas del Simposio organizado por la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Córdoba y el Departamento de Ciencias de la Antigüedad i de la Edad Media, Córdoba, 21-25 de abril de 2003. Universidad de Córdoba, Servicio de Publicaciones. Còrdova, 2005.
- M. ORFILA, – M. A. CAU (coord.) *Les ciutats romanes del llevant peninsular i de les Illes Balears*, Pòrtic, Barcelona, 2004.
- M. J. PENA, "Apuntes y observaciones sobre las primeras fundaciones romanas en Hispania", *Estudios de la Antigüedad* 1, 1984, pàg. 49-85.
- M. J. PENA, "Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries", *Fonaments* 7, 1988, pàg. 11-45.
- M. J. PENA, "Nota sobre Livio, XLIII, 3: La fundación de la colonia de Carteia", *Espacio, tiempo y forma. Serie II, Historia antigua*, 1, 1988, 267-276.
- M. J. PENA, "Ampurias: dès la polis à la civitas", *Polis et Civitas. Symposium International du GIREA, Blagoevgrad (Bulgària) 1989, Index* 20, 1992, pàg. 135-145.
- J. S. RICHARDSON, *Hispaniae. Spain and the development of Roman imperialism, 218-82 BC.*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- J. S. RICHARDSON, *Hispania y los romanos*, Barcelona, Crítica, 1998.
- J. M. ROLDÁN, F. WULFF, *Citerior y Ulterior. Las provincias romanas de Hispania en la era republicana*. Serie Historia de España, III, Tres Cantos Madrid, Ediciones Istmo, 2001.
- J. RUIZ DE ARBULO et alii, *Tàrraco i l'aigua*, Tarragona, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
- C. SALOM, "El *auguraculum* de la colonia Tàrraco: *sedes inaugurationis*

- coloniae Tarraco*", Archivo Español de Arqueología, 79, pp. 69-87, 2006.
- B. SCARDIGLI, I Trattati romano-cartaginesi, Pisa, Scuola normale superiore, 1991.
- P. THOLLARD, *Barbarie et civilisation chez Strabon. Étude critique des livres III et IV de la Géographie*, París, 1987.

f) Ibers

- AA. DD. *Els ibers, Prínceps d'Occident; catàleg de l'exposició*. Barcelona, 1998.
- G. CRUZ ANDREOTTI, "La construcción de los espacios políticos Ibéricos entre los siglos III y I a.c.: algunas cuestiones metodológicas e históricas a partir de Polibio y Estrabón", *Cuadernos de prehistoria y arqueología*, 28-29, 2002-2003, 35-54.
- P. MORET, "Los monarcas ibéricos en Polibio y Tito Livio", *Cuadernos de prehistoria y arqueología*, 28-29, 2002-2003, 23-34.
- A. RUIZ, M. MOLINOS, *Los iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*. Ed. Crítica, Barcelona, 1993.
- J. SANMARTÍ, J. SANTACANA, *Els ibers del Nord*. Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 2005.